

ELDSTÄDER

Det gäller att ge tydliga uppgifter om den äldsta tidens eldstäder, särskilt tiden innan skorsten infördes. "Plitugnar" och ugnar med stort rörsystem är det inte fråga om nu. Skorstenar behandlas inte här.

Eldstadsformerna ha växlat betydligt på olika orter och tider. Skriv därför i n t e om eldstäder i allmänhet, utan om hur t ex rökugnen hos Sīmas i X-byn i Z-vælde såg ut; hur det äldsta rökkök såg ut, som far el mor minns hemifrån; hur det såg ut, när man rev den gamla "eldstaden" med sitt "rov" hos den el den bonden; hur sommarkök byggdes på det el det stället, då och då etc. Giv alltid uppgift om ort (ställe, by och "vælde") samt om tid, helst även om personer. Nämn gärna, om det var annorlunda hos esterna; nämn även då by och gård.

Till varje eldstadsbeskrivning behövs planskisser och teckningar. Vänd ett blad och rita på den olinjerade sidan. (Men gör streck med blyerts på motsatt sida, så inte det blir någon s k r i f t på den!) Blanda inte flera bilder på ett blad; varje eldstad på sitt blad. Rita i regel blott med ytterlinjer (konturer); fyll inte i med skuggningar. Rita så stort papperet ger utrymme till, inte en liten bild mitt inne på papperet. Rita i n t e på större blad; de bli lätt förstörda, om de skjuta utanför de övriga kvartbladen. Sätt blyertssiffror på bildens delar och gör namnförteckning på särskilda kvartblad.

1. I vilket hörn placerades stugugnen i äldsta tid? Stod den innanför dörren från förstun, åt "nordansidan" till, eller stod den vid bortre tvärväggen (från förstudörren sett) med matbordet bredvid sig intill samma tvärvägg? Har man på Ormsö och Rågöarna minne av någon gammal stuga där stugugnen stod eller stått vid dörren från förstun? Hur var det i rökstugorna vid Håka backan och i Kälet? Minns

man fler rökstugor på Ormsö? Hur kom det sig att ugnen på Ormsö och Rågöarna så ofta stod i bortre stughörnet, från förstudörren räknat? Hur var det hos esterna i angränsande trakter? -

Hur placerades ugnen: ställdes den helt inne i hörnet eller var det mellanrum (hur brett?) mellan ugnen och "nordväggen"? Om den stod i hörnet, blev den då byggd helt innanför träväggen eller med murens ena sida ut genom stockväggen? Hur kallades denna utifrån synliga mur? ("Ugns-ars-hålet") - Åt vilket håll riktades ugnsmunnen: mot "sunnansidan" och dess fönster, eller mot stugans motsatta tvärvägg? (Stod alltså på vissa håll ugnen med långsidan i "stugradens", stuglängans, riktning?)

2. Hur var stugugnen uppförd i rökstugorna? Fanns det någon fot under (dess namn?) eller sänkte man rentav golvet, där ugnen skulle stå? Hur lades den blivande ugnsbotten så den blev slät, och hur kallades den? Hur byggdes sedan murarna: material? skarpa hörn inuti ("krubbor", "nurkor"). Hur lades byggstenarna över ugnsmunnen? Sparade man ur ett rökhål (namn?) ovanför ugnsmunnen? Sparades glugg på långsidan, endast om ugnen skulle ha "röse", "kärst"? Hur åstadkoms ugnstaket: lades stenarna så att de band varandra eller lades de på järnribbor (namn?) tvärsöver ugnen? Hade ugnen "röse", "kärst", eller inte i äldsta tid? Hur byggdes "gruvan": var dess sidomurar (namn?) försedda med hål (namn) för en tvärstång (namn?) att hänga "grytringen" på, den ställbara, lodräta grytkroken? Hur anordnades "gruvgropen" framför gruvan? Hur skyddades stuggolvets plankor för glöder ur gruvan? Hur gjorde man tak över gruvan: varifrån fick man såna stora, flata kalkstenshällar (namn?) som så ofta brukades? Var ugnens tak ovanpå jämnhögt flatt, eller sänkte sig ytan lite bakåt? Finns det exempel på att man haft en stock lodrätt placerad mellan golv och "loft" (el "ovanverk", innertak) invid ugnens fria hörn, utåt stugan till?

3. Hur begagnades stugugnen under olika årstider? Hur pass kallt fick det bli ute, innan man för uppvärmnings

skull började göra eld regelbundet i stugans rökugn? - Stugugnens eldning under den kalla årstiden: eldade man dagligen? eller flera gånger om dagligen? Vilka tider i så fall? Om öppna elden låg invid stugväggen som på Nuckö, Ormsö (på sätt och vis Nargö), minskade detta eldningsbehovet? - Kockade man aldrig någonsin mat över eld i gruvan? Eller kokade man endast t ex då man rakat glödena ur ugnen efter brödbak, resp eldning för uppvärmning? Hur bar man sig åt, var vistades man, medan stugugnen eldades?

Har man haft eld i gruvan vintertid till att lysa sig med under inomhus arbete? Beskriv hur man då satt grupperad kring härden med olika arbeten: män, kvinnor och barn. (Kanske fanns där också småkreatur och fjäderfä? Vad hade människorna att sitta på, då de inte kunde nyttja bänkarna borta i skuggan?) - Hur brukades stugugnen i övrigt: vid bak? vid torkning av malt? vid torkning ^{av} fisk?

Hurdan v e d använde man vid bak, vid malttorkning?

- Har man använt stugugnen att sova på: som ständig sängplats? som tillfällig sovplats?

4. Vilka andra eldstadsformer fanns s a m t i d i g t i de åldriga stugorna?

a. Fanns det n å g o n estl-sv trakt, där man i n t e av gammalt hade eldstad i jordgolvsförstun ("rov" över en "eldstack"; stenbyggd "eldstad" med stenvälv; "eldflake")? Om också denna anordning inte längre brukades eller inte ens fanns kvar, så är det dock av vikt att få alla underrättelser därom, som ännu kan fås av de gamla.

b. I vilket hörn av förstun, räknat från dörren på "sunnansidan" fanns den öppna elden: invid yttre gavelväggen eller vid den inre, vägg om vägg med stugugnen? Fanns i senare fallet något minne av att förstuhärden var flyttad från annat hörn? Fanns någon förbindelse mellan stugugnen och förstuhärden, t ex så att röken från bakugnen gick ut under "rovet" eller att stugugnen vände "munnen" mot förstun? -

c. Hur var "rovet" uppfört, där det bestod av en

hängande, rundad kupa? Hade det en undre, vågrät ram av trä och en kupig stomme av iborrade vidjor, upptill hopböjda samt översmetade med lera? Hur kallades stommens delar och hur hopfogades de? Hurdan lera (särskilt namn?), varifrån, oblandad? Eller blandad med halm, hö (långt el hackat)? Rita stommen på ett blad för sig och beskriv noga hur den hölls ihop. - Beskriv stänger (kanske även krokar?) som funnos infästade i "rovet" att hänga på: fanns det l ä g - r e åsar (deras namn: "grytåsar", "randbommar"?) för grytan och h ö g r e åsar för kött och fisk? Fanns det för "grytringen" en särskild, f l y t t b a r stång vinkelrätt över de fasta åsarna, så att grytan kunde dras ut från elden vid behov? - Var lerkupan upphängd på träkrokar och hur var dessa krokar fästade? (Rita!) Stödde kupan sig (också?) på murar? Hade den avlång fason, så att det blev lik-som en kam ovanpå (namn?), och stod då denna mön-liknande kam längs "sunnanväggen" eller längs tvärväggen? Har det före-kommit, att "rovet" på översidan varit beklätt (?) med glatta stenar? täckt av kalkflisor?? -

d. Hur såg "rovet" ut, där det bestod av hopknutade stockar? Hur var åsarna då insatta? Fanns någon lös ås på tvären (jfr ovan) för "grytringen"? Var "stockrovet" tätat med lera? Var själva taket på "rovet" alldeles flatt, eller var stockarna lagda på urtagningar av olika djup, så att det höjde sig lite mitt på (som ett flackt tunnvalv)? -

e. Hur var det hela uppbyggt, då gnistskyddet utgjordes av ett helt s t e n b y g g t r u m ("eldstaden") med kupigt tak av sten och tre väggar? (kanske även lite av den fjärde? fanns det då någon trädörr för?) Hur uppfördes denna stenbyggnad helt innanför förstuns knutar? eller med sina stenväggar delvis som yttervägg? Av hurdan sten byggde man? Nyttjade man murbruk? Hur gjorde man i så fall detta i gammal tid? Hur lades stenarna i det välvda taket? Bildade stentaket någon kam, och gick i så fall denna längs "stugradens" tak eller tvärsöver, längs gavelväggen? Eller var "eldstadens" tak toppigt? Fanns det rökutsläpp (namn?)

över dörröppningen? Fanns någon glugg i muren utåt, el var dylikt otänkbart (med hänsyn till olika vindar)? Hur var åsarna placerade för grytor och kött? Fanns det någon lös ås på tvären?

f. Hur användes rökköken: vissa tider el året runt? när man kokade mat el blott för kreaturen? för brygd, tvätt o likn? Hurdan ved hade man? Hur många grytor, hur pass stora, till vilka ändamål? (Namn?) - Vart tog röken vägen, och hur bar man sig åt, då man kokade medan röken bolmade? Hur nyttjades själva röken: fanns det olika slag av röktorkning för olika matvaror, "palvning" el likn? Hur och när kom rök-köken ur bruk? Berätta allt som hänger ihop därmed (märk skorstenarna).

g. Fanns det "sommarkök" samtidigt som man hade "eldstad" el "rov" med "eldstack"? Har det i svenskbygden funnits sommarkök så långt man kan minnas? Eller minns man något om hur sommarkök infördes? Hur ordnade man till marken där det skulle byggas ett sommarkök? Känner man en kägelformig, rund byggnad av "tröder" kring en innersta kärna av tre hopfästa stänger? Hur var i så fall denna kärna hop-satt? Hur placerades åsen (åsarna?) för grytan? - Andra former av sommarkök: fyrkantiga flisbyggnader med tak sluttande ihop från alla fyra sidor till en skorsten mitt över rummet? Namn på byggnaden och dess delar? Hur byggdes taket? Hade man trästöd under, medan takbygget pågick? Förekom dylika stenkök med skorsten samtidigt med skorstenslösa i samma bygd? Hur byggdes de fristående, skorstenslösa sommarköken? Ansåg man, att endera typen var äldre? - Förekom det att sommarköket bildade förrum till bastun?

h. "Bastuns" eldstad kan lämpligen skildras här, så att likhet och olikhet med förut beskrivna härdformer framträder.

i. "Rians" ugn, dess likhet och olikhet med stugugnen.

- Har rian någonsin nyttjats såsom bastu? I vilka trakter förekomma exempel på att svenskar ha bott i "ri-stuga"?